

PÉTER ORSOLYA MÁRTA

Cum pudicitia adtemptatur...
**A női erkölccsel kapcsolatos társadalmi
elvárások tükröződése az *iniuria* klasszikus
római szabályozásában**

Jelen tanulmány szándékolt célja az, hogy a szekunder irodalomban gazdagon és mélyrehatóan elemzett római *iniuria*-tényállások köréből kiemeljen és röviden bemutasson egyet, az úgynevezett *adtemptata pudicitia* esetét, amelyet hozzávetőleges módon „a tisztességes női szemérem megsértése”-ként aposztrofálhatunk – azzal, hogy e római jogi tényállás egy az egyben nem feleltethető meg a modern büntetőjog által meghatározott szeméremszétség¹ tényállásának, de önmagában a rágalmazásnak,² illetve becsületsértésnek³ sem.

Közismert és a romanisztika művelőinek körében elfogadott tény az, hogy a XII táblás törvények az *iniuriara* vonatkozóan három rendelkezést tartalmaztak, amelyek bizonyos, szabad emberek és rabszolgák testi épsége ellen irányuló tetteket szankcionáltak. E három cselekmény közül kettő az ún. *membrum ruptum* (tagcsonkítás), továbbá *os fractum* (csonttörés) elnevezést viseli; a harmadik, meglehetősen vitatott jelentésű, lapidáris rendelkezés pedig a következőt írta elő (Tab. 8,4.): *Si iniuriam faxsit, viginti quinque poenae sunt* – “Ha mással jogtalanságot cselekszik, huszonöt <as> legyen a büntetés.”⁴ A szekunder irodalomban kialakult többségi vélemény szerint ez utóbbi sza-

¹ A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény 205. § (1) bekezdése a következőképpen határozza meg a szeméremszétség vétségét: Aki magát nemi vágyának felkeltése vagy kielégítése céljából más előtt szeméremszétségű módon mutogatja, vétség miatt két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

² 2012. évi C. tv. 226. § (1): Aki valakiről más előtt a becsület csorbítására alkalmas tényt állít, híresztel, vagy ilyen tényre közvetlenül utaló kifejezést használ, vétség miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

³ 2012. évi C. tv. 227. § (1): Aki a 226. §-ban meghatározottakon kívül mással szemben (...) b) nagy nyilvánosság előtt a becsület csorbítására alkalmas kifejezést használ, vagy egyéb ilyen cselekményt követ el, vétség miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) Az (1) bekezdés szerint büntetendő, aki a becsületsértést tettelesen követi el.

⁴ Gai Inst. 3,223; Gell. N.A. 20,1,12; 16,10,8.

bály valószínűleg olyan kisebb súlyú fizikai inzultusokat takart, amelyeket a másik fél megalázása céljából hajtott végre valaki (pl. egy pofon vagy rúgás).⁵

A köztársasági korban számos *praetori edictum* került kibocsátásra annak érdekében, hogy további olyan magatartásformákat vonjanak az *iniuria* tényállása alá, amelyek fizikai támadással ugyan nem jártak, de amelyekkel az elkövető egy másik szabad ember elleni megvetését akarta a külvilág irányában kifejezni. Az ilyen tettek köre többek között magában foglalta az ún. *convicium* esetét (zajongás, hangoskodás, sértő nyelvezet nyilvános használata egy másik római polgárral szemben),⁶ továbbá más *infamandi causa facta*, tehát a másik ember becsületének csorbitása céljából végrehajtott cselekményeket.⁷ Labeo korára ezek a speciális rendelkezések vélhetőleg már beolvadtak az *edictum generale* szövegébe, majd ezt követően az *iniuria* tényállása olyannyira kiszélesedett, hogy immáron lényegében az emberi méltóság és becsület elleni majdnem minden szándékos támadás esetén keresettel lehetett élni az elkövetővel szemben, beleértve ebbe a szóbeli sértés esetét is.⁸ A *praetori edictum* ilyen irányú fejlődése mellett már korábban, Kr. e. 81-ben megszületett az ún. *lex Cornelia de iniuriis*,

⁵ A rendelkezés értelmezésére nézve l. többek között SIMON, DIETRICH: *Begriff und Tatbestand der "iniuria" im altrömischen Recht*, SZ (82) 1965. 132–187. pp.; BIRKS, PETER: *The Early History of Iniuria*, TR (37) 1969. 163–208. pp.; KASER, MAX: *Das römische Privatrecht I*, München, 1971. 156skk.; WATSON, ALAN: *Personal injuries in the XII Tables*, *Revue d'histoire du droit* (43) 1975. 213–221. pp.; HALPIN, ANDREW: *The Usage of "iniuria" in the Twelve Tables*, *The Irish Jurist* (11) 1976. 344–354. pp.; MANFREDINI, ARRIGO: *Contributi allo studio dell'iniuria in età repubblicana*, Milano, 1977. különösen a 15skk.; PÓLAY ELEMÉR: *Iniuria-Tatbestände im archaischen Zeitalter des antiken Rom*, SZ (101) 1984. 142–189. pp., ezen belül különösen a 160skk.; VÖLKL, ARTUR: *Die Verfolgung der Körperverletzung im frühen Römischen Recht*, Wien-Köln-Graz, 1984. különösen a 169skk.; DILIBERTO, OLIVIERO: *Materiali per la palinogenesi delle XII Tavole*, vol. I., Cagliari, 1992. 159. p.; MANFREDINI, ARRIGO: *L'iniuria nelle XII tavole. Instabilitas ex lege Cornelia de iniuriis? Recenti letture in material di iniuria*, in: *Derecho romano de obligaciones*: homenaje a José Luis Murga Gener, Madrid, 1994. 799–818. pp.; legutóbb CARVAJAL, PATRICIO – IGNACIO: *Apuntes sobre la iniuria en las XII tablas y su transmisión textual*, *Revista chilena de derecho* [online], (40/2) 2013, 727–743. pp. <http://dx.doi.org/10.4067/S0718-34372013000200017>.

⁶ D. 47,10,15,3–14.

⁷ D. 47,10,15,27. Lenel szövegrekonstrukciója szerint létezett egy *edictum de convicio*, amely büntette azt, ha többen összegyűltek egy polgár háza előtt, vagy a kérdéses személy által látogatott más helyen, majd ott zajongtak és sértéseket kiabáltak; létezett egy, a továbbiakban részletezendő tartalmú *edictum de ademptata pudicitia*, amely szankcionálta, ha tisztességes római nőt, fiatal lányokat vagy fiúkat nyilvánosan molesztáltak; létezett egy *edictum ne quid infamandi causa fiat*, amely üldözni rendelt minden olyan szóbeli vagy tetteges megnyilvánulást, amivel az elkövető egy másik ember becsületébe akart gázolni; létezett egy *edictum de iniuriis quae servis fiunt* arra az esetre, amikor a tulajdonost rabszolgája bántalmazásával kivánták megsérteni; létezett továbbá egy *edictum de noxali iniuriarum actione* arra az esetre, ha rabszolga vagy *filius familias* követett el *iniurianak* minősülő tettet; az *edictum si ei, qui in alterius potestate erit, iniuria facta esse dicitur* azt az esetet szabályozta, amikor a *pater familiast* hatalomalatti gyermekének okozott *iniuria* révén sértették meg; végül az *edictum de contrario iniuriarum iudicio* olyan esetben nyújtott segítséget, ha valakivel szemben *actio iniuriarumot* indítottak. LENEL, OTTO: *Das Edictum Perpetuum*², Leipzig, 1907. 191–197. §.

⁸ E tendenciákra nézve l. MOMMSEN, THEODOR: *Römisches Strafrecht*, Berlin, 1899. 796skk.; PLESCIA, JOSEPH: *The Development of Iniuria*, Labeo (23) 1977. 271–289. pp. MANFREDINI 1977, 65–66., 73–75. pp. véleménye szerint ez az egységesülés már a decemvirális korban megindult. A kérdéssel kapcsolatosan lásd még PÓLAY ELEMÉR: *Iniuria Types in Roman Law*, Budapest, 1986. 96sk.; ZLINSZKY JÁNOS: *Római büntetőjog*, Budapest, 1991. 147. p.; BRAVO BOSCH, MARÍA JOSÉ: *La injuria verbal colectiva*, Madrid, 2007. különösen a 60skk. E változások jogi és szépirodalmi nyelvben történő leképződése vonatkozásában l. GEBHART, ULRICH C.J.: *Sermo iuris. Rechtssprache und Recht in der augusteischen Dichtung*, Leiden, 2009. 201–202. pp.

amely bizonyos, különösen súlyosan minősülő tényállásokat (mint pl. a súlyos ütlegelest vagy az idegen házba történő erőszakos behatolást) egyenesen közbűncselekménnyé minősített.⁹ Ennek megfelelően az érett klasszikus kor jogásza, Ulpianus, azzal kezdi az *iniuria* mibenlétének meghatározását, hogy felidézi az Augustus korában működött Antistius Labeo állásfoglalását a kérdésben, majd – immáron saját kora helyzetének megfelelően – tovább részletezi az *actio iniuriarum* megadásához szükséges tényállási elemeket:

D. 47,10,1,1–2 Ulpianus libro 56 ad edictum

1. *Iniuriam autem fieri Labeo ait aut re aut verbis: re, quotiens manus inferuntur: verbis autem, quotiens non manus inferuntur, convicium fit.* 2. *Omnemque iniuriam aut in corpus inferri aut ad dignitatem aut ad infamiam pertinere: in corpus fit, cum quis pulsatur: ad dignitatem, cum comes matronae abducitur: ad infamiam, cum pudicitia adtemptatur.*

„1. Labeo szerint pedig az *iniuriam* el lehet követni fizikai cselekvéssel, valamint szóban: fizikai cselekvéssel, ha kéz használatára kerül sor, szóban pedig akkor, ha kéz használatára nem kerül sor, hanem a sértés zajongó gúnyolódás <*convicium*> révén valósul meg. 2. Minden *iniuria* vagy a <sértett> testét, vagy a méltóságát érinti, vagy pedig rosszhírvé teszi őt: testét érinti, ha például <a sértettet> megverik; méltóságát, ha például a tisztcsaládanyát megfosztják kísérőjétől; rosszhírvé teszi <a sértettet> akkor, ha szeméreméretében támadják.”

A fenti fragmentum két utolsó tagmondata különösen figyelemre méltó, hiszen a már említett *edictum de adtemptata pudicitia* rendelkezéseit idézi fel,¹⁰ amelynek elsődleges rendeltetése az volt, hogy a szemérmes és tisztességes római nők, sőt – Gaius egyik szöveg helyének tanúságtétele szerint – a bíborszegélyű tóga viselésére jogosult, tehát előkelő származású fiatal fiúk jó hírnevét és becsületét óvja.¹¹ Labeo szerint az *edictum* lehetővé tette azt, hogy *iniuria* elkövetése miatt keresetet indítsanak bárki ellen, aki nyilvános helyen hajadon lányokat vagy férjes asszonyokat „leszólított”, őket kitar-

⁹ A törvénnyel kapcsolatos gazdag szekunder irodalom körében lásd elsősorban ROTONDI, GIOVANNI: *Leges Publicae Populi Romani*, Milano, 1912. 359. p.; PLESCIA 1977, 280. p.; MANFREDINI 1977, 230–252. pp.; Uő 1994, 801–817. pp.; VÖLK, ARTUR: *Zum Verfahren der «actio legis Corneliae de iniuriis»*, in: *Sodalitas. Scritti in onore di Antonio Guarino II*, Napoli, 1984. 584–608. pp.; BALZARINI, MARCO: *Ancora sulla Lex Cornelia de iniuriis e sulla repressione di talune modalità di diffamazione*, in: *Estudios en homenaje al J. Iglesias II*, Madrid, 1988. 579–603. pp.; LEHMANN, CONSTANCE LUISE: *Die sullanische Strafgesetzgebung und ihr Verhältniss zur lex Cornelia de iniuriis*, Berlin, 2005.

¹⁰ Az *edictum de adtemptata pudicitia* szövegének rekonstrukcióját lásd LENEL 1907, 192. §.

¹¹ Gai Inst. 3,220: *Iniuria autem committitur non solum, cum quis pugno puta aut fuste percussus vel etiam verberatus erit, sed etiam si cui convicium factum fuerit, sive quis bona alicuius quasi debitoris sciens eum nihil sibi debere proscrisperit sive quis ad infamiam alicuius libellum aut carmen scripsit sive quis matrem familias aut praetextatum adsectatus fuerit et denique aliis pluribus modis.* [Fordítás: Személyisértést pedig nemcsak azáltal követhet el, ha valakit ököllel vagy mondjuk bottal megütnek, vagy még meg is vernek, hanem ha valakit szidalmaznak, vagy ha valakinek a javait árverési hirdetménybe teszik, mintha az illető adósa lenne, tudva azt, hogy nem tartozik neki semmivel, vagy ha valaki más megszegésére (gúny) iratot vagy (gúny-)dalt ír, vagy ha valaki egy családanyát vagy egy praetextatust <bíborszegélyű tóga viselésére jogosított kiskorú fiút> nyomon követ, és végül is még sok más módon is. (Brósz Róbert)]

tóan nyomukban járva kísérette, avagy erőszakkal vagy rábeszéléssel¹² eltávolította kísérőjüket,¹³ aki rendszerint maga is nő, ezen belül pedig legtöbbször rabszolga státuszú nő volt.¹⁴ Ulpianusnak a *Digesta* egy további fragmentumában megőrzött, de ugyanazon *edictum*-kommentárjából kiemelt szövegrésze árnyalja a Labeo által körvonalazott képet akkor, amikor további olyan körülményeket sorol fel és mérlegel, amelyekre tekintettel kell lenni még azt megelőzően, hogy *iniuria* miatt keresetindításra kerülhetne sor:

D. 47,10,15,15 Ulpianus *libro 77 ad edictum*

Si quis virgines appellasset, si tamen ancillari veste vestitas, minus peccare videtur: multo minus, si meretricia veste feminae, non matrum familiarum vestitae fuissent. Si igitur non matronali habitu femina fuerit et quis eam appellavit vel ei comitem abduxit, iniuriarum non tenetur.

Ha valaki rabszolgaruhába öltözött fiatal lányokat szólít le, kisebb bűncselekményt követ el; még kevésbé tekinthető bűnösnek akkor, ha a nők prostituáltak,¹⁵ és nem *mater familias*-nak voltak öltözve. Ha tehát egy nő nem matróna-öltözéket viselt és így szólította le valaki vagy csalta el a kísérőjét, az illető *iniuria* elkövetése miatt nem vonható felelősségre.

¹² D. 47,10,15,1 Ulpianus *libro 77 ad edictum*: *Abduxisse autem non tantum is videtur, qui per vim abduxit, verum is quoque, qui persuasit comiti, ut eam desereret.* „Nem csak az minősül a kísérő eltávolítójának, aki őt erőszakkal távolítja el, hanem az is, aki rábeszélte a kísérőt arra, hogy magára hagyja <az általa kísért személyt>.”

¹³ A *comitem abducere* tényálláshoz e vonatkozásban a D. 47,10,15,16–18 (Ulpianus *libro 77 ad edictum*) szöveghelyek szolgáltatnak további fontos magyarázatot: *Comitem accipere debemus eum, qui comitem et sequatur et (ut ait Labeo) sive liberum sive servum sive masculum sive feminam: et ita comitem Labeo definit „qui frequentandi cuiusque causa ut sequeretur destinatus in publico privatove abductus fuerit”. Inter comites utique et paedagogi erunt.* „Kísérőnek azt a személyt kell tekintenünk, aki valakit elkísér és követ, továbbá aki (mint Labeo mondja) lehet szabad jogállású, lehet rabszolga, lehet férfi, és lehet nő: a kísérő kilétére Labeo pedig úgy határozza meg, hogy 'valaki, akit azért bíznak meg <valaki más> követésével, hogy részére társaságot biztosítson, és akit vagy magán-, vagy pedig nyilvános helyszínen távolítanak el.' A kísérők körébe tartoznak továbbá a tanítók.”

¹⁴ Az *edictum* társadalmi háttérével és rendeltetésével összefüggésben I. MOMMSEN 1899, 792. p.; PUGLIESE, GIOVANNI: *Studi sull' "iniuria" I*, Milano, 1941. 66. p.; WITTMANN, ROLAND: *Die Entwicklungslinien der klassischen Injurienklage*, SZ (91) 1974. 285–359. pp.; PUGLIESE, GIOVANNI: *Linee generali dell'evoluzione del diritto penale pubblico durante il principato*, in: ANRW II. 14., Berlin, 1982. 722–789. pp., különösen pedig a 778skk.; GARDNER, JANE F.: *Women In Roman Law and Society*, London – Sydney, 1986. 117–118. pp.; BRAVO BOSCH, MARÍA JOSÉ: *Algunas consideraciones sobre el edictum de ademptata pudicitia*, Dereito (5/2) 1996, 41–53. pp.; DE LAPUERTA MONTOYA, DORA: *Estudio sobre el Edictum de ademptata pudicitia*, Vigo, 1999.; ROMERO, RAQUEL ESCUTIA: *La difamación pública en derecho romano*. Revista Jurídica de la Universidad Autónoma de Madrid (22) 2010. 65–104. pp.

¹⁵ A római prostituáltak rendszerint szexuálisan kihívó öltözéket viseltek, továbbá alkalmanként az – elviekben csak a római férfipolgároknak fenntartott, és emiatt rendkívül komoly szimbolikus erővel bíró – tógát is viselték, amelyet egy római *matrona* felelősségrevonás, kellemetlen következmények nélkül sohasem hordhatott (lásd Mart. Ep. 2,39., Ep. 10,52.). A tóga sajátos szimbolikájára vonatkozóan I. VOUT, CAROLINE: *The Myth of the Toga: Understanding the History of Roman Dress*. Greece & Rome, (43/2) 1996. 204–220. pp.; SEBESTA, JUDITH LYNN: *Symbolism in the Costume of the Roman Woman*, in: *The World of Roman Costume*, Wisconsin, 2001. 46–64. pp.

Elsőként a fenti fragmentum lehetővé teszi számunkra, hogy *argumentum a contrario* révén azonosíthassuk azokat a nőket, akiket az *edictum de adtemptata pudicitia* vélhetőleg a római jog védelme alá kívánt vonni. Ulpianus elsőként *virginis*-ről, tehát fiatal, házasságban még nem élő hajadon (és a római elvárások szerint egyben szűz) lányokról beszél, akikről a hivatalos társadalmi értékrend azt követelte, hogy férjhezmenetelükig egy erényes-erkölcsös férjzett asszony méltóságával és szemérmes tartózkodásával viselkedjenek.¹⁶ A hajadon lányok férjhezmenési esélyét jelentősen befolyásolta az, hogy mennyiben felelnek meg a fenti társadalmi elvárásoknak; ugyanakkor egy leánygyermek – és különösen egy magasabb társadalmi állású, szabadon született római polgárleány – házassága nem pusztán érzelmi kérdés volt, hanem nagy fontossággal bírt a *pater familias* és a tágabb rokonság számára is,¹⁷ hiszen a házasságkötések révén az egyes római *familia*k között bonyolult gazdasági, az előkelő családok esetén pedig gazdasági és politikai szövetségek is keletkeztek. Emiatt a családnak és a rokonságnak közös érdeke volt az, hogy a legmegfelelőbb vőlegényjelölt megjelenéséig a leánygyermek a lehető legjobb színben tűnjön fel a közvélemény előtt, és egészen a házasságkötés napjáig megőrizze makulátlan hírüket. Nem meglepő tehát, hogy a magasabb társadalmi állású, szabadon született római kislányok állandó felügyelet alatt álltak; anyjukon és nőrokonainkon kívül legtöbbször rabszolgánok, ezen belül is kisgyermekkorú dajkájuk vagy a háztartás más megbízható női tagja felügyelte minden lépésüket.¹⁸

Ahogy az Gaius korábban már idézett szöveghelye (Inst. 3,220) is alátámasztja, a hajadon leányokon túl a *praetori* ediktum a tisztességes családayánaknak, *matres familiae*nek is védelmet biztosított. A klasszikus római társadalom és jog a *virginis* mellett az érvényes házasságban élő nőekkel szemben ugyanúgy szigorú erkölcsi elvárásokat támasztott, azonban – érthető módon – a feleségektől és családayáktól elvárt erények körében a szexuális viselkedéssel összefüggő követelmények nagyobb szerepet játszottak; így a

¹⁶ Ezen társadalmi elvárások mintaszerű megtestesítője volt többek között Minicia Marcella, egy tizenhárom éves korában elhunyt, jó családból való kislány, akiről az ifjabb Gaius Plinius Secundus emlékezik meg egy híres levelében (Plin. Ep. 5,16). A politikus és közéleti személyiség Plinius megejtő portrét fest a gyermekről, aki már tizenévesen mindenes a római matrónák erényeinek kifogástalan megtestesítője volt, méltóságteljesen viselkedett, szerény, emellett szorgos tanuló volt: *...iam illi anilis prudentia, matronalis gravitas erat et tamen suavitas puellaris cum virginali verecundia... quam studiose, quam intellegenter lectitabat! Ut parce custoditeque ludebat!* „olyan bölcs volt, mint egy öregasszony és olyan nyugodt, mint egy matróna, anélkül, hogy elvesztette volna kislányosságát és szűzi szemérmességét... milyen szorgosan olvasott, milyen mértéktartóan játszott!” Ezen túl halála azért is nagy keserűséget jelentett a család és a barátok körében, mert a kislány egy vonzó és érdemteli fiatalember jegyese volt, akivel házasságra készülődött. Miniciára, az ideális római leányra vonatkozóan I. CARLON, JACQUELINE M.: *Pliny's Women: Constructing Virtue and Creating Identity in the Roman World*, Cambridge, 2009. 149–152. pp.

¹⁷ A leánygyermek házasságkötésének fontosságára, továbbá a házasság szövetségeletkeztető szerepére vonatkozóan I. HALLETT, JUDITH P.: *Fathers and Daughters in Roman Society: Women and the Elite Family*, Princeton, 1984.; TREGGIARI, SUSAN: *Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford, 1991. különösen a 107skk. oldalakat.

¹⁸ Néhány római szerző hangsúlyozza a kísérő életkorának és megjelenésének fontosságát; ti. hogy a kísérő lehetőleg olyan (idősebb, nem vonzó) személy legyen, aki eleve eltántorítja a férfiakat attól, hogy az általa kísért hölgygel megpróbáljanak szobaállni; I. Plaut. Merc. 402–411; Sen. Contr. 2,7,3–4. A *familia* és a háztartás tagjainak ezen szerepével kapcsolatosan I. HARLOW MARY–LAURENCE, ROY: *Growing Up and Growing Old in Ancient Rome: A Life Course Approach*, New York, 2002. 20–53. pp.

különböző források többek között megemlékeznek a „tisztaság” (*castitas*), valamint a „szemérmesség” (*pudicitia*) és a szexuális értelemben vett hűség (*fides*)¹⁹ fontosságáról.

A *pudicitia*, a tartózkodó szemérmesség Róma történetének legkorábbi szakaszától kezdve az ideális római nőtől elvárható alapértékek egyikét jelentette, amely kezdetben hangsúlyozottan szakrális-vallási konnotációkkal jelent meg a primer forrásokban. A ránk maradt leírások tanúsítják, hogy *Pudicitia* istennőnek külön kultusza volt Rómában;²⁰ ezen belül pedig Titus Livius (10,23,3–10) örökíti meg egy, a jelen kérdés vizsgálata szempontjából is fontos momentumot. A Kr. e. 296. évben *prodigia multa fuerunt*, megszorodtak azok a csodajelek, amelyek arra utaltak, hogy a Rómát védő istenek megharagudtak a város lakóira; emiatt a szenátus két napig tartó engesztelő könyörgést rendelt el, amelyet a patricius *Pudicitia* (*Pudicitia Patricia*) istennőnek ajánlott szentélyben tartottak. A könyörgésben részt vevő nők között azonban veszekedés tört ki azért, mert egy patriciusi származású, de plebejus férfival házasságban élő asszony, Verginia is megjelent közöttük. A feddhetetlen erkölcsére büszke Verginia – aki Livius szerint arra hivatkozott, *ut uni nuptam ad quem virgo deducta sit*, hogy életében egyetlen házasságot kötött, amelybe szűzen lépett – ezt követően a *Vicus Longus*-on álló házában oltárt emelt a plebejus *Pudicitia* istennőnek, amely *eodem ferme ritu et haec ara quo illo antiquior culta est, ut nulla nisi spectatae pudicitiae matrona et quae uni viro nupta fuisset ius sacrificandi haberet*, tehát amelyet hamarosan ugyanúgy tiszteltek, mint a régebbi alapítású oltárt, valamint ahol csakis olyan *matronak* mutathattak be áldozatot, akik feddhetetlen erkölcsűek voltak, és életükben csak egyszer mentek férjhez. A Livius által megörökített történet azért érdemes megkülönböztetett figyelmünkre, mert egyértelműen alátámasztja, hogy *Pudicitia* istennő sokáig azon kiemelkedően fontos istenségek körébe tartozott, akikhez a római polgárok közösségét fenyegető veszély esetén fohászolni lehetett,²¹ kultuszának üzésében viszont csak kifogástalan erkölcsű, jó hírű nők vehettek részt.

A tisztességes római nőktől megkívánt erényes tartózkodás azt az elvárást is magában foglalta, hogy a közterületre kilépő lányok-asszonyok – ha egyáltalán elhagyták a

¹⁹ A római család patriarchális felépítésére és a római feleségideálra vonatkozóan lásd többek között GALLO, FILIPPO: *Osservazioni sulla signoria del pater familias in epoca arcaica*, in: *Studi in onore di Pietro De Francisci II*, Napoli, 1956. 193–236. pp.; CAPOGROSSI COLOGNESI, LUIGI: *Ancora sui problemi del 'pater familias'*; BIDR (73) 1970. 357–425. pp.; TREGGIARI 1991, 232skk.; PÉTER ORSOLYA MÁRTA: *L'image idéale du mariage et de la filiation à Rome*, in: *Le droit de la famille en Europe – Son évolution de l'Antiquité à nos jours*, Bruxelles, 1992. 363–373. pp.; ROMANO, ANGELA: *Matrimonium iustum: valori economici e valori culturali nella storia giuridica del matrimonio*, Napoli, 1996.; LANGLANDS, REBECCA: *Sexual Morality in Ancient Rome*, Cambridge, 2006. különösen a 198skk.

²⁰ Vö. Plaut. *Amph.* 925–934; Val. Max. 6,1,1.; Propertius 2,6,25; Iuv. Sat. 6,1–8. Lásd továbbá LATTE, KURT: *Römische Religionsgeschichte*, München, 1967. 239. p.; BOELS-JANSSEN, NICOLE: *La vie religieuse des matrones dans la Rome archaïque*, Rome, 1993. 229–251. pp.; LANGLANDS 2006, 37–77. pp.

²¹ A csodajelekről, valamint azoknak az egész római közösség és az állam biztonsága miatti fontosságáról és értelmezéséről lásd többek között BLOCH, RAYMOND: *Les prodiges dans l'Antiquité classique*, Paris, 1963.; MACBAIN, BRUCE: *Prodigy and Expiation: a Study in Religion and Politics in Republican Rome*, Collection Latomus 177, Bruxelles, 1982.; DALLA, DANILO: *Status e rilevanza dell'ostentum*, in: *Sodalitas Scritti in onore di Antonio Guarino II*, Napoli, 1984. 519–532. pp.; LUCK, GEORG: *Arcana Mundi, Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds*, Baltimore, 1986.; ROSENBERGER, VEIT: *Gezähmte Götter. Das Prodigenwesen der römischen Republik*, Stuttgart, 1998.; FÉVRIER, CAROLINE: *Diis placandis. Les destinataires de la procuratio prodigiorum*, Kentron (24) 2008. 165–181. pp.

családi otthon színterét, a *domust*²² – az utcákon tartózkodó férfiak számára elérhetetlenek és megközelíthetetlenek legyenek. Ebben a vonatkozásban számos „tanulságos” történetet jegyez fel a köztársasági kor vaskézzel irányító férjeiről a Kr. e. I. században működő római történetíró Valerius Maximus, aki szerint dicsérendő volt, hogy a régebbi korok családfői kiméletlen szigorral léptek fel minden olyan esetben, amikor római polgártársaik akár csak a legcsekélyebb mértékben is megkérdőjelezheték feleségük *castitasát* és *pudicitiaját*:

Val. Max. 6,3,10.

Horridum C. quoque Sulpicii Galli maritale supercilium: nam uxorem dimisit, quod eam capite aperto foris versatam cognoverat, abscisa sententia, sed tamen aliqua ratione munita: „Lex enim”, inquit, „tibi meos tantum praefinit oculos, quibus formam tuam adprobes. His decoris instrumenta compara, his esto speciosa, horum te certiori crede notitiae. Ulterior tui conspectus supervacua inritatione arcessitus in suspicione et crimine haereat necesse est”.

„Gaius Sulpicius Gallus férji szigora ugyanilyen nyers volt: elvált feleségétől, amikor megtudta, hogy <az asszony> közterületen fedetlen fejjel járt-kelt. Véleménye kurta volt ugyan, de volt benne ésszerűség: 'A jog' – mondta – 'a látványodat csakis az én szemem számára tartja fenn, és csakis az én szememben bizonyíthatod a szépségedet. Az én szemem előtt jelenj meg felékesítve, előttem légy gyönyörű, bízd rá magadat szemem biztos ítéletére. Az, hogy túlzott kihívással máshol mutogattad magadat, gyanúsíthatóvá és megvádolhatóvá tesz.”²³

A fentieket tekintetbe véve már könnyebben értelmezhetjük az Ulpianus által közvetített üzenetet, amely egyben saját korának hivatalos társadalmi elvárásait is tükrözi: a közvélemény (és nyomán a jog) nem bátorította a jóra való asszonyokat arra, hogy közterületen egyedül jelenjenek meg, ha pedig kiléptek az otthon falai közül, akkor elvárás volt velük szemben az, hogy hagyománytisztelő, nem kihívó módon öltözzenek fel,²⁴ továbbá legyen kíséretük. A kísérő feladata elsősorban az lehetett, hogy jelenlétével

²² Az érényes római nők egyik nagyrabecsült, sírfeliratokon is megörökített tulajdonsága volt otthonülő (*domiseda*) mivoltuk; vö. CIL I. 1007; CIL VI. 11602. A kérdéstről bővebben lásd többek között TORELLI, MARIO: *Domiseda, lanifica, univira. Il trono di Verucchio e il ruolo e l'immagine della donna tra arcaismo e repubblica*, in: Il rango, il rito e l'immagine: alle origini della rappresentazione storica romana, Milano, 1997. 52–121. pp.; BOELS-JANSSEN, NICOLE: *La déesse au fuseau et la sacralisation du lanificium matronal*, in: *Aere perennius. Hommage à Hubert Zehnacker*, Paris, 2006. 55–70. pp.

²³ A Valerius Maximus által megörökítettek a későbbiekben Plutarkhosz is átvette. A Plutarkhosz által továbbmesélt történetben tükröződő elvárásokról lásd HILTON, JOHN L. – MATTHEWS, LYDIA LENORE VERONICA: *Veiled or Unveiled?* (Plut. Quaest. Rom. 267 B.C.), *The Classical Quarterly* (58/2) 2008. 336–342. pp.

²⁴ D. 34,2,23,2 Ulpianus *libro 44 ad Sabinum*: (...) *Muliebria <vestimenta> sunt, quae matris familiae causa sunt comparata, quibus vir non facile uti potest sine vituperatione, veluti stolae pallia tunicae capitia zonae mitrae* (...). “Női ruhának azok <a ruhadarabok> minősüinek, amelyeket a *mater familias* használatára szánnak, és amelyeket egy férfi feddés nélkül nem viselhet, úgymint a *stola*, a *pallium*, a *tunica*, a *capitium*, az öv és a csuklya ...” Az öltözködés fontosságával kapcsolatosan I. ASTOLFI, RICCARDO: *Femina probrosa, concubina, mater solitaria*. SDHI (31) 1965. 32–41. pp.; GUERRERO LEBRÓN, MACARENA: *La injuria indirecta en derecho romano*, Madrid, 2005. 156skk.

védje az általa kísért leány vagy asszony „reputáció”-ját, ezen belül pedig megelőzze és elhárítsa az idegen férfiakkal való kapcsolatteremtést, amelynek minden formája szexuális szabadosságot sugallt, tehát egyértelműen nemkívánatos volt. A szintén a Digestában található, a *mater familias* „kilété”-re vonatkozó, híres és sokat idézett Ulpianus-féle definíció tökéletesen illeszkedik a fenti elvárásokat és kívánalmakat körvonalázó értékrendbe:²⁵

D. 50,16,46,1 Ulpianus *libro 59 ad edictum*

Matrem familias accipere debemus eam, quae non inhoneste vixit: matrem enim familias a ceteris feminis mores discernunt atque separant. Proinde nihil intererit, nupta sit an vidua, ingenua sit an libertina: nam neque nuptiae neque natales faciunt matrem familias, sed boni mores.

„*Mater familiasként* azt a nőt kell elfogadnunk, aki nem él erkölcstelenül: a *mater familias*-t ugyanis a többi nőtől az erkölce különbözteti meg és választja el. Így nem jelent különbséget, hogy a <nő> házas vagy özvegy, szabadon született vagy *libertina*-e: mert nem a házasság vagy a születés teszi a *mater familiast*, hanem a jó erkölcs.”

A kompilátoroknak köszönhetően a D. 47,10,15 helyen tovább folytatódik az Ulpianus-féle *edictum*-kommentárból kiemelt szöveg, amelyben a jogtudós számba veszi azokat a különböző viselkedésformákat, amelyek az *edictum de adtemptata pudicitia* alapján megalapozzák az elkövető jogi felelősségét:

D. 47,10,15,19–23. Ulpianus *libro 77 ad edictum*

19. *Tenetur hoc edicto non tantum qui comitem abduxit, verum etiam si quis eorum quem appellavisset adsectatusve est.* 20. *Appellare est blanda oratione alterius pudicitiam adtemptare.*²⁶ *hoc enim non est convicium, sed adversus bonos mores adtemptare.* 21. *Qui turpibus verbis utitur, non temptat pudicitiam, sed iniuriam tenetur.* 22. *Aliud est appellare, aliud adsectari: appellat enim, qui sermone pudicitiam adtemptat, adsectatur, qui tacitus frequenter sequitur: adsiduo enim frequentia quasi praebet nonnullam infamiam.* 23. *Memnisse autem oportebit non omnem, qui adsectatus est, nec omnem, qui appellavit, hoc edicto conveniri posse (neque enim si quis colludendi, si quis officii honeste faciendi gratia id facit, statim in edictum incidit), sed qui contra bonos mores hoc facit.*

²⁵ A *mater familias* definíciójával összefüggésben lásd KUNKEL, WOLFGANG: s.v. *mater familias*, RE 28 (1930), 2183–2184. pp.; BERGER, ADOLF: s.v. *mater familias*, Encyclopedic Dictionary of Roman Law (1953); WOŁODKIEWICZ, WITOLD: *Attorno al significato della nozione di mater familias*, in: Studi in onore di Cesare Sanfilippo III, Milano, 1983. 735–756. pp.; FIORI, ROBERTO: *Materfamilias*, BIDR (96–97) 1993–94. 455–498. pp.; FAYER, CARLA: *La familia romana: aspetti giuridici ed antiquari. Parte seconda: sponsalia, matrimonio, dote*, Roma, 2005. 285skk.

²⁶ Vö. D. 47,10,10 Paulus *libro 55 ad edictum: Adtemptari pudicitia dicitur, cum id agitur, ut ex pudico impudicus fiat.* „A szemérmes erkölcsösség megsértésén azt értjük, amikor valaki úgy cselekszik, hogy ezáltal egy erkölcsös személyből erkölcstelen váljon.”

„(19) Ezen *edictum* alapján nem csak az tartozik felelősséggel, aki a kísérőt eltávolítja, hanem az is, aki megszólít vagy kísérget valakit <ti. egy tisztességes római nőt>. (20) A „megszólítás” azt jelenti, hogy valaki szemérmességét hízelgő szavakkal támadják;²⁷ ez pedig nem zajongó gúnyolódás <*convicium*>, hanem a <másik személy> szemérmességének jó erkölcsbe ütköző módon történő megsértése. (21) Ha valaki szennyesszavakat használ, ezzel nem valakinek a szemérmességét sérti, hanem *iniuria* miatt vonható felelősségre. (22) Mászt jelent valakit „megszólítani”, és mászt jelent „kísérgetni”: valaki akkor „szólít meg” egy nőt, ha szemérmességét beszéddel sérti, továbbá akkor „kísérgeti”, ha csendben és kitartóan követi, mert a folyamatos követés alkalmanként becsületsökkenést eredményezhet. (23) Ugyanakkor emlékeznünk kell arra, hogy ezen *edictum* alapján nem mindenkit lehet felelősségre vonni „megszólítás” vagy „kísérgetés” miatt (mert aki tréfából vagy tisztességes szolgálat céljából teszi a fentieket, nem esik az *edictum* hatálya alá), hanem csak azt, aki mindezt a jó erkölcsbe ütköző módon műveli.”

Ahogy ez a korábbiaknál már megvilágításra került, az *abducere comitem* a nő kísérőjének erőszakkal vagy rábeszéléssel történő eltávolítását jelentette, megbízható kísérő nélkül pedig – mint ahogyan ez korábban szintén kirajzolódott a források alapján – egy tiszteletreméltó római nő jó hírnevének kockáztatása nélkül nemigen jelenhetett meg a nyilvánosság előtt.²⁸ Míg az *edictum* hatálya alá eső további két magatartásforma (*appellare* és *adsectari*) csak akkor nyújtott kellő alapot a keresetindításra, ha azt valaki a jó erkölcsbe ütköző módon tette (*qui contra bonos mores hoc facit*), a kísérő eltávolítása szemmel láthatólag már önmagában is sértette az erkölcsi elvárásokat.²⁹ Az *appellare* ebben a szövegösszefüggésben kihívó csipkelődésként, szexuális értelemben csábító – kétértelmű beszédként értelmezhető.³⁰ Ulpianus hangsúlyozza, hogy különb-

²⁷ A kifejezetten a másik szemérmességének megsértésére irányuló szándék kapcsán lásd PÓLAY, ELEMÉR: *Der Schutz der Ehre und des Guten Rufes im Römischen Recht*, SZ (119) 1989. 502–534. pp.

²⁸ E vonatkozásban érdekes adalék, hogy a római prostituáltak megnevezésében gyakorta használatos *prostibulum* és *prosesta* szavak arra a helyzetre utalnak, hogy a nők némelyike a bordélyházi fülke vagy esetleg a kocsmá, fogadó előtt ülve, nyilvános helyen, egyedül várta az ügyfeleket. Vö. Plaut. *Cist.* 330, ahol az előkelő kurtizán így vélekedik: *Intro abeo, / nam meretricem astare in via solam prostibuli sanest.* „Jobb, ha bemegyek, mert csak a közönséges kéjnök álldogálnak az utcán.” A kocsmák és a fogadók az olcsó prostitúció megszokott helyszínei voltak, olyannyira, hogy a római közvélemény és a jog egy ilyen helyen dolgozó nőről eleve azt feltételezte, hogy kapható (lásd pl. a D. 23.2.43 *pr.* Ulpianus *libro primo ad legem Iuliam et Papiam* szöveghelyet). Az eufemisztikus kifejezések körében találhatjuk a *famosa* (híres/hírhedt, ismert nő) szót is; a hírhedség pedig ellentmondott a római *matrona*tól elvárt egyik legnagyobb morális értéknek, a korábbiakban már elemzett *pudicitia*nak, a tartózkodó szemérmességnek.

²⁹ Lásd RABER, FRITZ: *Grundlagen klassischer Injurienansprüche*, Wien, 1969. 54skk.

³⁰ Vö. Sen. *Contr.* 2,7; Quint. *Inst.* 4,2,98. A megszólított nő tényleges elcsábítása *stuprum*nak minősülne, legalábbis a házasságra és házasságtörésre vonatkozó Augustus-féle törvények elfogadását követően; vö. MOMMSEN 1899. 792. p. Az *appellare* jelentésstartalma kapcsán lásd GUARINO, ANTONIO: *Le matrone e i pappagalli*, in: Inezie di giureconsulti, Napoli, 1978. 165–188. pp., ahol a szerző azt hangsúlyozza, hogy e magatartás egyfajta keskeny mezsgyén egyensúlyoz a tényleges becsületsértés és az utcai „szellemes csevegés” között, lényege pedig a megszólított nő erkölcsi értelemben vett „megkísértése”. A kérdéssel lásd még RABER, FRITZ: *Frauentracht und "iniuria" durch "appellare"*, in: Studi in onore di E. Volterra III, Milano, 1971. 633–646. pp.; ZIMMERMANN, REINHARD: *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford, 1996. 1005. p.; GUNDERSON, ERIK: *Declamation, Paternity and Roman Identity: Authority and the Rhetorical Self*, Cambridge, 2003. 180. p.; BRAVO BOSCH 2007, 148skk.

seget kell tenni az ilyen jellegű szóbeli megnyilvánulás, valamint a sértő szándékú „mosdatlan” beszéd között, hiszen ez utóbbi *conviciumnak* minősül. Az *adsectari* csendben, de kitartóan történő kísérést jelent, ami egy nő követése esetén³¹ – mint ahogyan a források alapján kirajzolódni tűnik – szintén szexuális felhangokat hordozó magatartásformának minősül,³² az a nő pedig, aki az ilyen kíséretet eltűri, mintegy ráutaló magatartással arra is következtetni enged, hogy a szexuális közeledés egyéb formáit is tolerálja, „kapható”, tehát erkölcsileg megbízhatatlan. Ulpianus mindazonáltal felhívja a figyelmet arra, hogy nem valósul meg bűncselekmény, ha valaki egy hölgyet egyfajta lovagi szolgálat teljesítése céljából kísér (például azért, hogy megvédje őt az esetleges utcai támadásoktól).

Ulpianus ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy az *appellare* és *adsectari* az *edictum* szerint akkor alapozzák meg a keresetindítást, ha az ilyen magatartás a jó erkölcsbe ütközött.³³ A *boni mores*re való kifejezett hivatkozás, továbbá a D. 47,10,15,15 szöveghelyen tett, fentiekben elemzett bizonyos megállapítások azt a következtetést is megenyegedik, hogy bizonyos nők viszont nem számíthattak jogi védelemre abban az esetben, ha nyilvános helyen leszólították vagy kísérgették őket.

Érdekes módon ebbe a körbe nem tartoznak bele a rabszolgánők, akiknek erkölcsös-sége és becsülete számított, bár (ahogyan a fenti D. 47,10,15,15 szöveghely is tükrözi) valószínűleg nem élvezett olyan védelmet, mint egy szabadon született római hajadon vagy férjes asszony jó híre.³⁴ A rabszolgák erkölcsének védelmét támasztja alá a D. 47,10,9,4 szöveghelyen megörökített jogtudósi vélemény is:

D. 47,10,9,4 Ulpianus *libro 57 ad edictum*

Si quis tam feminam quam masculum, sive ingenuos sive libertinos, impudicos facere adtemptavit, iniuriarum tenebitur. Sed et si servi pudicitia adtemptata sit, iniuriarum locum habet.

³¹ Horatius (Sat. 1,9) megemlékezik egy erőszakos, a társadalmi ranglétrán felkapaszkodni vágyó alakról, aki a költőt azért követte mindenhová (és akivel a költő *cum adsectaretur*, tehát aközben beszélgetett, hogy a férfi folyamatosan a nyomában volt), hogy bejuthasson Maecenashoz.

³² A római szépirodalmi forrásokban, ezen belül a plautusi komédiákban megjelenő *sector*, *sectari*, *adsectari* szavak szexuális jelentéstartalmát elemzi LÓPEZ GRÉGORIS, ROSARIO: *Análisis estructural de la supuesta afinidad léxica entre sector, subigito y attracto*, Cuadernos de Filología Clásica (9) 1995. 33–47. pp.

³³ A *boni mores* fenti összefüggésben történő értelmezésére vonatkozóan lásd DE LAPUERTA MONTOYA, DORA: *El elemento subjetivo en el edictum de adtemptata pudicitia: la contravención de los boni mores como requisito esencia para la existencia de responsabilidad*, Anuario de Faculdade Direito da Universidade da Coruña (2) 1998. 237–252. pp. A *contra bonos mores* kifejezés további elemzése szinte szükségszerűen vinne tovább a jó erkölcs, továbbá a jóhízeműség és tisztesség elvének római jogi megjelenéséhez és szerepéhez, amely kérdés érdemi tárgyalását jelen tanulmány keretei között meg sem kísérelhetjük.

³⁴ A *minus peccare videtur* kifejezés értelmezése kapcsán RABER 1971, úgy vélekedik, hogy a sértett nő jogállása az *iniuria* elkövetése miatti büntetés kiszabása során játszhatott szerepet, tehát a *praetor* kisebb összeget állapított meg abban az esetben, ha egy férfi rabszolgánőt szólított le, de valamilyen összegű büntetés megállapítására ebben az esetben is sor került. GUARINO 1978, szerint a más rabszolgánőjét leszólító-kisérgető férfit egy másik speciális *edictum*, az *edictum de iniuriis quae servis fiunt* alapján vonták felelősségre, emiatt vált fontos kérdéssé az, hogy a molesztáló férfi – elsősorban öltözet alapján véleményt formálva – mit hitt a sértett nő joghelyzetéről.

„Ha valaki akár nőt, akár férfit, akár szabadon született személyt, akár pedig felszabadított rabszolgát próbál meg erkölcstelenné tenni, *iniuria* miatt vonható felelősségre. Ha pedig egy rabszolga erkölcsének megrontására történik kísérlet, *iniuria* miatt van helye keresetnek.”

E szabályok létének indokát azonban nem kereshetjük a rabszolgák „személyiségének” célzott védelmében, hanem sokkal inkább abban, hogy a rabszolgák (és ezen belül a rabszolganők) szexualitásával elősorban uruk volt jogosult rendelkezni, akár úgy, hogy a *dominus* maga lépett kapcsolatra egy vagy több rabszolganőjével, akár úgy, hogy – az idősebb Cato nyomdokain járva – a tulajdonos bizonyos gazdasági megfontolások alapján, „szaporítás” céljából maga rendezte párba különmemű rabszolgáit,³⁵ akár pedig úgy, hogy a *dominus* prostituálta a tulajdonában álló rabszolganőket.³⁶ A fentiek túl a morálisan megbízhatatlan rabszolga urára nézve veszélyforrásnak is minősült, hiszen engedelmessége, irányíthatósága erősen megkérdőjelezhetővé vált,³⁷ a kívülállókkal szemben elkövetett jogellenes cselekményeiért pedig fő szabály szerint urát terhelte jogi felelősség.

Bizonyos nők azonban minden kétséget kizáróan kívül álltak a jog által védelemre érdemesnek minősített *virgines* és *matronae* világán, az ilyen eleve erkölcstelenné tekintett személyek körén belül pedig – mondhatni – kiemelt hely jutott a prostituáltaknak.

A római prostitúció kérdése rendkívül komplex és összetett probléma,³⁸ amelynek számos aspektusa közül itt csak az *edictum de adtemptata pudicitia* összefüggésében felmerült vonatkozásnak szentelhetünk figyelmet. Felidézve a D. 47,10,15,15 szöveghely bizonyos kijelentéseit „Ha valaki rabszolgaruhába öltözött fiatal lányokat szólít le, kisebb bűncselekményt követ el; még kevésbé tekinthető bűnösnek akkor, ha a nők prostituáltak és nem *mater familias*nak voltak öltözve”. A fentiek ékesen illusztrálják, hogy a társadalmi feltételezések, előítéletek, elvárások és hagyományok milyen könnyedén és milyen erővel befolyásolták a női tisztesség, továbbá a női erkölcstelenség

³⁵ A kérdésre nézve lásd BRADLEY, KEITH R.: *On the Roman Slave Supply and Slavebreeding*, in: *Classical Slavery*, London, 1987. 53–81. pp.

³⁶ A *dominust* megillető szexuális hatalomgyakorlásra és döntési jogkörre nézve lásd MORABITO, MARCEL: *Droit romain et réalités sociales de la sexualité servile*. *Dialogues d'histoire ancienne* (12) 1986. 371–387. pp. A rabszolganők prostitúciójának elemzését lásd SICARI, AMALIA: *Prostituzione e tutela giuridica della schiava*, Bari, 1991., valamint MCGINN, THOMAS A.J.: *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*, Oxford, 1998. 288–319. pp.

³⁷ A *Digesta* 11,3,1,5 szöveghelyén Ulpianus számba veszi, hogy valaki milyen módon ronthat meg egy más tulajdonában álló rabszolgát, a lajstromon pedig szerepel az, ha a rabszolga *amatorrá*, „szerelmeskedő”, szexuálisan promiszkuis emberré válik. A *servi corruptio* ezen esetével kapcsolatosan lásd GAMAUF, RICHARD: „*Cum aliter nulla domus tuta esse possit*” *Fear of Slaves and Roman Law*, in: *Fear of Slaves, Fear of Enslavement in the Ancient Mediterranean*, Bézanson, 2007. 145–164. pp.

³⁸ A római prostitúció komplex kérdéskörével kapcsolatosan lásd VANOYEKE, VIOLAINE: *La prostitution en Grèce et à Rome*, Paris, 1990.; FLEMMING, REBECCA: „*Quae Corpore Quaestum Facit*”: *The Sexual Economy of Female Prostitution in the Roman Empire*. *JRS* (89) 1999. 38–61. pp.; MCGINN 1998; STUMPP, BETTINA EVA: *Prostitution in der römischen Antike*, Berlin, 2001.; PÉTER ORSOLYA M.: „*Scortum, lupa, meretrix*” – a prostitúció a klasszikus római jog forrásaiban, in: JAKAB ÉVA (szerk.): *Tanulmányok Molnár Imre 70. születésnapjára*, Szeged, 2004. 275–291. pp.; MCGINN, THOMAS A.J.: *The Economy of Prostitution in the Roman World: A Study of Social History and the Brothel*, Ann Arbor, 2004.

jogi értelemben vett megítélését. Ha egy nő magatartásával megsértette az illendő öltözködésre vonatkozó társadalmi elvárásokat, és a nyilvánosság előtt nem a szabályoknak mindenben megfelelő ruhadarabokat viselve jelent meg, emiatt lényegében elveszítette a tisztességes római nőknek kijáró jogi védelmet, annak minden súlyos következményével együtt.